

УДК 340.12 (091 + 477)

Б.В. Бернадський
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Університет економіки та права «КРОК»

Матеріали спецслужб Російської імперії як джерело з історії держави і права України

У статті здійснено класифікацію та аналіз ступеня достовірності матеріалів спецслужб Російської імперії, їх значення в історії держави і права України. Першочергову увагу приділено документам контррозвідувальної спрямованості.

Ключові слова: контррозвідка, циркуляри, агентурне повідомлення, жандарми, Україна.

Б.В. Бернадский
кандидат исторических наук, доцент,
доцент кафедры теории и истории государства и права,
Университет экономики и права «КРОК»

Материалы спецслужб Российской империи как источник по истории государства и права Украины

В статье классифицируются материалы спецслужб Российской империи и анализируется их достоверность. Рассматривается их значение в истории государства и права Украины. Первоочередное внимание уделяется документам контрразведывательной направленности.

Ключевые слова: контрразведка, циркуляры, агентурное сообщение, жандармы, Украина.

B. Bernadskiy
Ph.D. in History, Docent,
Docent of the Department
of Theory and History of State and Law,
“KROK” University

Materials of the special services of the Russian Empire – as a source of the history of the state and law of Ukraine

The article is classified materials of special services of the Russian Empire and analyze their credibility. Consider their significance in the history of the state and the law of Ukraine. Priority should attach documents counterintelligence orientation.

Keywords: counterintelligence, circulars, covert intelligence, gendarmes, Ukraine.

Постановка проблеми

Жодне історичне джерело не супроводжується настільки численними попередженнями про необхідність критичного до нього ставлення з боку дослідників, як документи спецслужб. Водночас жодні інші декларації так не розходяться з ділом, як ці. Адже з багатьох питань документи спецслужб є єдиним чи основним джерелом. За таких обставин критичний аналіз утруднюється неможливістю співставити їх із іншими джерелами. Зрештою, від спецслужб вимагається максимально повна і достовірна інформація, що також притуплює увагу дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відповідний аналіз цих матеріалів проводився О. Ярмишем, В. Сідаком, М. Щербакком. Водночас він здійснювався у контексті визначених ученими тем досліджень.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Таким чином, матеріали контррозвідувальної спрямованості залишилися поза увагою дослідників.

Формулювання цілей статті

Дана публікація має на меті заповнити існуючу прогалину, а саме проаналізувати ступінь достовірності документів спецслужб Російської імперії та можливість їх використання в якості джерела з історії держави та права України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ступінь повноти і достовірності окремих видів джерел виявився різним як у залежності від часу і місця їх створення, так і від подальшої їх схоронності. Самі ж документальні масиви ми умовно поділяємо на кілька нерівномірних груп джерел:

- а) закони і проекти законів;
- б) службові публікації нормативних актів та відомчі підручники. Сюди ж віднесли циркуляри із роз'ясненнями тих чи інших положень права;
- в) службове листування та оперативні матеріали;

г) судово-слідчі матеріали.

Становлення нормативно-правової бази спецслужб відбувалося у період так званих контрреформ і є прикладом невідповідності правових норм соціальним реаліям. Тож юридичні межі функціонування контррозвідки визначалися здебільшого нормативною базою політичного розшуку. Зокрема, аналіз правозастосовної практики дає нам підстави до основних контррозвідувальних нормативних актів відносити «Положення про надзвичайну охорону», яке використовувалося контррозвідниками навіть після формування спеціалізованої нормативно-правової бази.

Не менш важливими для з'ясування процесів, що відбувалися в надрах контррозвідки, є різні проекти її вдосконалення, складені керівниками МВС і військовими. Їхнє порівняння дає виразну картину співробітництва та конкуренції двох найважливіших силових відомств. Іноді у цю боротьбу вступало і МЗС, відстоюючи свої прерогативи від зазіхань військових і жандармів. Це досить чітко видно у матеріалах Міжвідомчої наради 1882 р., котра і заклала правові основи контррозвідувальної діяльності.¹

Десять років потому відбулася ще одна міжвідомча нарада, матеріали якої зберігаються у фонді Воєнного прокурора Київського воєнно-окружного суду (Ф.315) ЦДАУ у м. Києві. За її матеріалами можна простежити процес криміналізації відповідальності у сфері захисту державної безпеки, ознайомитися з проектами військових юристів щодо вдосконалення чинного законодавства, підготовкою внесення змін у Воєнне законодавство та підготовки Закону 1892 р. [1].

Проекти нормативних актів і документів, не затверджених з різних причин, матеріали до роботи різних комісій і доповіді про результати дають безцінний систематизований матеріал про стан політичної злочинності, військового шпигунства, дозволяють простежити основні напрями

¹ Значна частина чернеток учасників наради та протоколів засідань із правками зберігається у матеріалах 2-го діловодства фонду Департаменту поліції (Ф.102) ДАРФ.

законотворчої діяльності. Наприклад, результати діяльності Комісії сенатора А.А. Макарова, попри досягнуті позитивні результати, яскраво демонструють небажання вищих кіл держави змінювати як порядок регулювання оперативно-розшукової діяльності спецслужб, так і самі норми. У в них чітко простежується і спроба об'єднання більшості поліцейських сил під єдиним керівництвом. Набагато масштабнішу реформу пропонував проект генерала П.К. Попова.

Нині ці документи вводяться у науковий обіг істориками права. У цьому контексті серед найбільш вагомих праць ми можемо зазначити публікації В. Чиснікова та О. Жарова, які опублікували проекти реформування поліції і спецслужб в останнє десятиліття існування Російської імперії [2; 3].

Важливе місце серед джерел при вивченні стратегії і тактики контррозвідувальної роботи, аналізі оперативної обстановки займають підзаконні нормативні акти: циркуляри, накази, розпорядження, інструкції Міністерства внутрішніх справ, Департаменту поліції, Головного управління Генерального штабу, що коригували і скеровували діяльність співробітників на місцях, доповнювали нормативно-правову базу. Поділялися вони на інформаційні, розпорядчі, інструктивні та розшукові.

Інформаційні покликані знайомити співробітників органів розшуку в центрі і на місцях зі станом оперативної обстановки. Вони містили вказівки щодо проведення тих чи інших заходів, повідомляли про наміри і дії іноземних розвідок, розвідувальні спрямування. Як різновид інформаційних циркулярів, можна назвати зведення за певною темою і огляди. Останні були аналітичними документами з претензією на науковість.

Розпорядчі містили вказівки про організаційні заходи попередження і припинення злочинів проти держави, постановку агентурної роботи і спостереження за оперативною обстановкою, здійснення обшуків, арештів і т.д. Велике число циркулярів мало змішаний характер, поєднуючи в собі інформаційну і розпорядчу функції.

З їх числа слід згадати Наказ по воєнному відомству № 381 за 1906 рік «Про відміну «Правил про відповідальність за видачу воєнних таємниць і за шпигунство в мирний час», оголошених у наказі по воєнному відомству 1903 року №79» [4, с. 41].

Найпоширенішими були циркуляри інструктивного змісту. В них вказувалося, на яку категорію чи групу осіб у певний момент звертати основну увагу, які заходи слід вжити у різних ситуаціях, як удосконалити розшукову роботу і діловодство.

У розшукових циркулярах (орієнтуваннях) повідомлялося про втечу чи приїзд з-за кордону різних осіб, описувалися їхні дані та особливі прикмети. Саме на підставі таких документів ми можемо встановити зміни в пріоритетах та напрямках роботи спецслужб, залежно від змін оперативної обстановки. Зокрема, напередодні Першої світової війни незрозумілою була позиція Японії. Тож в орієнтуваннях поряд із особами, що підозрювалися у причетності до австро-угорської розвідки, містилися дані і щодо підозрюваних у співпраці з японською розвідкою [5, а. 42-49].

Значний обсяг циркулярів, згрупованих за певними ознаками та з коментарями до них, був опублікований в літературі для службового користування (збірки, довідники, посібники та керівництва, офіційні зведення і статті). У них узагальнювалася та підсумовувалася правозастосовна діяльність, врегульовувалися основні форми і методи оперативно-розшукової діяльності. Зрозуміло, що тут мають на увазі праці, що стосуються загальних питань оперативно-розшукової діяльності. Робота ж над спеціалізованими, контррозвідувальними підручниками і посібниками розпочалася лише у 1916 р. і до логічного завершення доведена так і не була.

Дані документи дають змогу оцінити не лише специфіку функціонування контррозвідувального режиму в імперії, але й уточнити періодизацію контррозвідувальної діяльності. Важливою тут є систематизованість викладення витягів із законодавчих актів, що полегшує роботу з ними. Особливо цінна інформація отриму-

ється шляхом порівняння цих збірників із матеріалами фонду Департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації, що дає змогу прослідкувати процес створення тих чи інших відомчих нормативних документів.

Нерідко в циркулярах та різноспрямованих тематичних добірках публікувалися витяги з отриманих оперативним шляхом документів, короткий виклад подій, що становить самостійний історіографічний інтерес.

Це коло джерел органічно доповнює такий змістовний комплекс опублікованих матеріалів, як «рішення» і «роз'яснення» центральних судових органів. Зокрема, активність у воєнний час контррозвідки у питаннях, що не стосуються іноземного шпигунства, може пояснити Рішення головного воєнного суду, згідно з яким під державну зраду могли підпадати і факти опору владі. Кваліфікація тут могла бути настільки різною, що навіть пасивний опір міг кваліфікуватися як повстання [6, с. 58].

У контексті цієї групи джерел слід згадати огляди найважливіших дізнань, що видавалися до 1903 р. Левову їх частину становить боротьба проти революційних організацій. Вивчення цього джерела цікаве і з точки зору вивчення захисту державної таємниці. В оглядах відзначалося нівелювання кримінально-правового переслідування, тобто перекид у бік адміністративної юрисдикції [7, с. 2].

Слід зауважити, що окремі оперативні та аналітичні документи спецслужб, їхні фрагменти публікувалися у підпільних революційних виданнях, що дає змогу оцінити рівень секретності державного апарату, зважаючи на ступінь важливості, засекреченості (таємно, цілком таємно і т.д.), тощо, того чи іншого документу.

Чергову групу джерел становлять матеріали інформаційно-аналітичної діяльності. Передусім – так звані реєстраційні матеріали. Карткова система реєстрації Департаменту поліції була передовою для свого часу. Тож за її прикладом, аналогічну систему, так звану «Картотеку Якубова», було запроваджено і у військовій

контррозвідці.² Нині зазначені картотеки є цінним джерелом при вивченні персоналії та окремих контррозвідувальних операцій.

Згодом на основі цих матеріалів стали випускатися спеціальні альбоми підозрюваних у шпигунстві. У них же містилися поради щодо взаємодії з поліцейськими органами під час розшуку тієї чи іншої особи [8]. Досить характерною є примітка про те, що наявність відомостей про особу в Альбомі ще не є підставою для здійснення процесуальних заходів, а лише для оперативної перевірки, яка мала спростувати чи підтвердити ці підозри. За такою приміткою ми можемо робити висновок про професіоналізм контррозвідників Першої світової війни. Тим більше, що ця порада була проігнорована.

Найбільший інтерес становить звітність, що готувалася у процесі ліквідаційних заходів установ чи на завершення кампаній. Зокрема, надзвичайно цікавий документ про діяльність австро-угорської розвідки за результатами роботи контррозвідувального і розвідувального відділень було підготовано штабом Південно-Західного фронту. Більш-менш повне уявлення про діяльність жандармського управління Галичини можна скласти за звітністю, підготовленою в процесі ліквідації Тимчасового генерал-губернаторства [9; 10].

Та найбільш вагомий масив становить поточне діловодство територіальних підрозділів – ГЖУ, охоронних та районних охоронних відділень, контррозвідувальних відділень штабів військових округів. Цінність цих документів полягає, насамперед, у системності і наступності. Вони велися за певними формами, що дає змогу групувати їх за видами, порівнювати і бачити зміни, перевіряти вірогідність тих чи інших фактів [11, с. 299]. Без їх широкого використання практично неможливо висвітлити проблему сил і засобів спецслужб, скласти цілісне уявлення про

² Названа так за ім'ям творця і першого керівника Центрального реєстраційного бюро при Особливому діловодстві Огенквару у 1911 р., жандармського підполковника В.М. Якубова.

принципи и механізми їхнього функціонування.

Вивчення діловодства дає можливість оцінити систему взаємодії центральних і місцевих органів держбезпеки, виявити взаємини провінційних підрозділів між собою, їхню структуру. Діловодні матеріали дають змогу простежити підготовку рішень конкретних питань, проаналізувати перебіг роботи з вирішення певної проблеми. Врешті, вони окреслюють специфіку регіонів, подають характеристики на окремих політичних, громадських діячів.

Територіальні органи мали три структурні частини: стройову, господарську і таємну. Відповідно до структури велося і діловодство.

Матеріали стройової частини цікаві саме тим, що на їхній основі можна отримати статистичні відомості для аналізу кадрового складу спецслужб, його динаміку та діяльність. Послужні списки, атестації, відомості про зміну в сімейному стані чинів дають матеріали для створення просопографічного портрету контррозвідника. Не менш цікавою є документація господарського типу, що характеризує матеріальну і технічну забезпеченість різних чинів.

Діловодні матеріали можна розділити на кілька підгруп: документи, що відображають безпосереднє оперативне управління органами розшуку; розпорядження з організації робіт; про особовий склад; щодо матеріально-технічної частини. Важливу роль відіграють чернетки документів, в яких часто відверто викладалася суть наказу. Аналітичні матеріали, включаючи службові записки, огляди, проекти законів, матеріали комісій, містять оціночні думки щодо роботи органів безпеки. Основна складність роботи з цими матеріалами полягає в необхідності розглядати їх як сприйняття реальності сучасниками, а не підміняти ними саму дійсність, про що йтиметься нижче.

З великого масиву службового листування найбільш цінними є документи таємної частини: рапорти і донесення офіцерів та чиновників, агентурні повідомлення, узагальнені зведення агентурних

матеріалів, філерського спостереження, звітів і зведень про діяльність об'єктів спостереження, розробка перлюстраційного матеріалу.

Саме ці документи, попри, безумовно, цікавий матеріал, потребують особливо ретельного критичного підходу і обов'язкового порівняння з іншими джерелами, оскільки мотиви діяльності агентів, рівень їхньої обізнаності, інтелектуальний і моральний рівень накладають відбиток на достовірність матеріалу. Цінність агентурних повідомлень полягає в тому, що вони дають уявлення не лише про соціально-політичні настрої в країні, а й рівень роботи спецслужб, їхню змістовність, насиченість та способи подачі інформації. На основі цих відомостей готувалися аналітичні документи, хоча, особливо в контррозвідці, не виключалися випадки підготовки аналітичних записок самими агентами.

У цьому аспекті слід звертати увагу на відбір і групування фактів, що давали привід до перебільшення чи применшення тих чи інших небезпек, істотне зміщення акцентів в оцінці суспільно-політичного життя України, політико-правових поглядів різних політичних груп. Зрештою, ведучи мову про достовірність матеріалів спецслужб, за незначними винятками, ми ставимо під сумнів не сам факт, а його поліцейську чи контррозвідувальну інтерпретацію.

У низці випадків слід вести мову і про державне та соціальне замовлення. Зазначене зовсім не свідчить про те, що спецслужби виконували ті чи інші вказівки, а те, що подана ними інформація створювалася чи інтерпретувалася згідно з уявленнями про ті чи інші виклики. Скажімо, поштовхом до створення контррозвідки Російської імперії стала інформація охоронних відділень про активізацію австро-угорських спецслужб у середовищі українського та польського національних рухів та спроби створення на їх базі кадрової основи диверсійної війни [12, с. 173; 13]. Як нині відомо, ці відомості були більш ніж перебільшеними.

Оцінюючи достовірність інформації

спецслужб, ключовим має бути усвідомлення їхнього місця і ролі в системі самодержавного режиму, що зумовило філософію і психологію відомств, стиль і характер їхньої діяльності. Ці філософія і психологія були цілком обумовлені офіційною концепцією самодержавства, яка зводилася до тези про її надкласовість і народність. На безпековому характері цієї формули чітко наголосив сучасний російський філософ А. Гулига, охарактеризувавши відому уваровську тріаду як універсальну формулу «російської культури і національної безпеки» [14, с. 43]. Аж до падіння самодержавства вона стала єдиною стійкою, ідеологічно і політично сформованою концепцією державної безпеки Російської імперії.

За аксіому вважалось, що народ є відданим самодержцю і ніякої іншої влади не хоче, бо вона і тільки вона захищає і може захистити його від плутократії, капіталістів та інших експлуататорів. Попри безглуздість, ця теза лежала в основі ідеології діяльності спецслужб, бо нічого натомість, що могло б ідеологічно виправдати право царизму на існування, не було.

Водночас опорою монархії проголошувалися російські православні селянин та дворянин. Відповідно, усі інші верстви були більш чи менш підозрілими та імовірними, чи потенційними шпигунами. Рівень їхньої небезпеки звірявся за відомим столипінським циркуляром 1910 р. Особливе місце в оцінках і прогнозах російських спецслужб займав історичний фактор. Його присутність в офіційних інформаційно-аналітичних документах повинна була пояснити причинно-наслідкові зв'язки конкретних явищ. Відповідно аналізувалася й ворожа політика в цьому питанні.

Передусім увага зверталася на рівень політичної активності соціальних чи національних груп. Висновок про належність до ворожих груп за формально-груповими ознаками набув сили і став відправною точкою всієї внутрішньої політики самодержавства. Ці ж групи оголошувалися джерелом усіх неприємностей.

З політичних груп найнебезпечнішим

ворогом царизм вважав ліберальну інтелігенцію [15, с. 34-35]. А з національних рухів: поляків, євреїв та українців. Показовим, наприклад є жандармський підручник підполковника Ф. Рожанова. Автор чітко вказує на необхідність розмежування осіб з опозиційними настроями від ворогів існуючого ладу. Однак далі, в руслі пануючої концепції, зауважує, що опозиційність є першим етапом на шляху до революційності [16]. Про це ж шлося і в численних інструктивних документах. Показово, що такого роду інформування активно поширювалися й після декларацій Думи про повну підтримку російського імперіалізму.

Основна претензія до лібералів зводилася до того, що вони своєю діяльністю, хочуть того чи ні, сприяють революції, оскільки ставлять на обговорення і привертають увагу всієї країни до питань загальнодержавного порядку, більше того – до питань політичної перебудови країни. Усі ж, хто тією чи іншою мірою виступав проти самодержавства чи імперії взагалі, автоматично зараховувалися до розряду агентури ворожих спецслужб.

Як відверто ворожі трактувалися ліберальні рухи національного забарвлення, передусім українські та польські. Тим більше, що їхнє політичне забарвлення часто ігнорувалося і національні рухи подавалися як єдине ціле, включно з крайніми радикальними (тобто – антагоністичними) складовими.

І якщо ставлення до поляків зазнало певних змін з початком Першої світової війни, що знайшло негайне відображення у документах спецслужб, то український рух трактувався як незмінно ворожий. Досить показовою є і поява терміна «мазепинці», на противагу якому було висунуто термін «богданівці». Тож переслідування українських політичних діячів здебільшого трактувалося як переслідування агентів ворожих держав. Зрештою, закон про державну зраду 1912 р. давав каральним органам настільки широке поле для маневру, що під відповідну статтю можна було підвести будь-кого.

Безперечно, підозри у використанні українського руху ворожими розвідками

мали підстави. Вкрай підозрілими видавалися петроградським можновладцям довоєнні контакти українців по різні боки кордону. В очах як російського уряду, так і суспільства тінь на весь український рух, який підтримував сталі зв'язки з Галичиною, кинула і поява сепаратистів – вихідців з Росії, котрі відкрито орієнтувалися на ворожий блок – СВУ. Водночас вивчення документів дає підстави стверджувати, що найбільшою небезпекою для себе урядові кола вважали об'єднання галицьких і наддніпрянських українців, відхід українського руху від австрофільства.

Немає практично жодного поліцейського документа, починаючи від чергового донесення інформатора і закінчуючи узагальнюючими зведеннями, де мова йшла би про діяльність цих груп – як частини масштабної змови та їх використання німецькою розвідкою.

Імовірно, у надрах органів політичного розшуку з'явилися плани масштабної антиукраїнської акції. Цікавими в цьому сенсі є свідчення русофіла-священника Гаврила Гнагишака, які він дав після приїзду в Росію. У краківській тюрмі один із діячів українського руху йому нібито заявив: «Під Україною вже є ґрунт. Ми виховали нашу молодь в українському дусі, а наші жінки просякнуті любов'ю до України. Ми завжди використовували те, що служило нашій меті, і, якщо Росія нами заволодіє, ми станемо кращими москалями, ніж ви. Ми спробуємо захопити у свої руки всі товариства, всі відомства, перейдемо в православ'я швидше, ніж ви, бо між вас, особливо між вашого духовенства, є чимало противників православ'я. Ми зобразимо вас як неблагонадійних і пожертвуємо нашими жінками, які зрозуміють своє завдання, проторять нам шлях у середовищі вищих чиновників і прив'яють їм ідею України настільки сильно, що у сприятливий момент вони самі нам Україну створять» [17, с. 97-98]. Читання цих рядків справляє досить суперечливе враження. Надто вже все це нагадує справи «шпигуна» Мясоедова, «німецького агента» Леніна і багатьох їм подібних «справ». В українському русі і справді з'явилася те-

чія, що вирішила орієнтуватися на Росію, і це стривожило російських правих і їхніх симпатиків в органах влади, вплив яких значною мірою тримався та образі ворога, створеного з українців. Вочевидь, почала готуватися нова афера щодо вселенської змови проти Росії в найкращих традиціях конспірології. Тільки місце євреїв, масонів і т.п. мали зайняти українці.

Особливо вдало до цієї концепції вписувалася діяльність СВУ, тож до неї стали прив'язувати усі прояви «мазепинства» в Україні. «Улюбленими» персонажами російських спецслужб були А. Жук і Д. Дорошенко. Такого роду інформація, у якій достовірні дані перемішалися з вигадками, впливала на державну політику. Справжній масштаб роботи СВУ залишився невідомим. Втім, не будемо судити жандармів та військових контррозвідників надто суворо. Навіть один із кураторів СВУ, керівник розвідувальної служби Австро-Угорщини М. Ронге у своїх спогадах зазначив, що і донині (тобто на час написання мемуарів на початку 1930-х років) він не знає, чи мав СВУ хоч якісь зв'язки в Україні, чи ні [18, с. 71]. Аналіз же дізнань, що проводилися у справах контррозвідувального характеру і стосувалися українського руху, дає підстави стверджувати, що близько 70% таких справ були сфальсифікованими.

У цей час у надрах Департаменту поліції готується ще один документ, який мав довести до місцевих адміністративних властей інформацію про небезпеку українського руху. Мова йде про так звану «Записку про український рух в 1914-1916 роки з коротким нарисом цього руху як сепаратистсько-революційної течії серед населення Малоросії» [19]. Вигадки у ньому переплелися з правдою і так само, як у свій час записка Юзефовича, малювали загрозливу картину сепаратизму, що розвивався під егідою ворожих спецслужб.

Варто зазначити, що це був уже третій документ. Перший було підготовлено полковником Мезенцевим, коли він підбивав підсумки своєї роботи у Галичині. Другий, із незначними правками, вже як узагальнюючий документ щодо українського руху

був надісланий ним до Департаменту поліції. Саме цей документ був опублікований та прокоментований О. Гермайзе у 1926 р. Згадана ж нами «Записка» є фактично точною копією творіння Мезенцева. Хіба що вона вже набула якості документа Департаменту поліції.

Звернувши увагу на низку недоречностей, учений пояснює це поганою обізнаністю жандармів із реальним станом справ в українському русі, що й обумовило певні помилкові висновки. Поряд із цим нещодавно виявлені документи дають нам підстави вести мову і про пряму фальсифікацію [20].

Загалом, обізнаність спецслужб залежала від низки факторів. Передусім – наявності та якості агентури в партіях та організаціях як найбільш надійного джерела інформації. Зважаючи на те, що значна частина жандармських і контррозвідувальних матеріалів мала агентурне походження, сприймати їх слід з певною часткою скептицизму. Окремі інформатори давали відомості відразу щодо кількох партій, та й сумлінність їх бажала кращого. Ідейний агент – це вже досягнення радянських органів держбезпеки. Аморфність і розпорошеність самого українського руху також утруднювала змогу зробити серйозні узагальнення.

У багатьох повідомленнях добре проглядаються спонукальні мотиви дій агентів і вплив цих мотивів на зміст і характер повідомлень. Кожен із них дивився на свої повідомлення як на спосіб заробити і, по можливості, зробити кар'єру. Тому характерним є намагання надати діяльності тих чи інших людей, більшою чи меншою мірою опозиційно налаштованих, а також любителів посперечатись, характер небезпечної антидержавної змови, співпраці з іноземною розвідкою. Нерідко – ще і з підготовкою збройного повстання і тероризму.

Зрештою, сам агентурний метод не є універсальним і весь процес роботи з агентурою переповнений курйозами та різного роду безглуздя, що впливає з характеру його учасників: значною часткою взаємної недовіри учасників процесу, поширеності гри в агентуру (тобто надання вигляду

цінної агентурної інформації матеріалам, отриманим випадково), вмілою імітацією продуктивного процесу там, де для цього не було матеріалу, що заслуговував на увагу оперативних служб. Мотивація тут полягає у певних поглядах на кількість агентури. Виключення непродуктивних агентів ставить необхідність придбання нових. Тому і створюється видимість корисної роботи агентурного баласту. Чималі масиви матеріалів, що підтверджують зазначене, знаходяться у фонді 2233 ЦДІА України у м. Києві.

Не можна не зауважити, що у вербувальній роботі активно використовувався національний фактор. Скажімо, щодо українського руху – то працювали поляки, а щодо польського – українці і т.д. Звичайно, надмірної делікатності у висвітленні конкурентів усі ці агенти не проявляли. Тому «Щирий» (латиш Путана) «виявив» австрійських шпигунів у багатьох польських осередках, а «Івана Гродського» (поляка Т. Пржездецького) в решті решт було оголошено таким, що не заслуговує довіри через зловживання спиртним і схильність до провокації.

Часто службовці таємної поліції самі мало розумілися на програмах українських політичних партій, що призводило до грубих помилок. Фіксувалися прояви діяльності українських партій і здійснювався швидше збір інформації, ніж її аналіз. Усе це впливало на якість інформації і, як наслідок, призводило до неправильних висновків та узагальнень.

Якщо вести мову про елітарні групи, які повинні були знаходитися в центрі уваги контррозвідувального забезпечення, то тут мали місце й істотні труднощі з вербувальною роботою. Адже в малочисельних організаціях всі один одного знали. Та й забезпечені люди не потребували винагороди у 50-100 крб.

Достовірність агентурних повідомлень безпосередньо залежала і від порядності та компетентності жандармських офіцерів, контррозвідників та співробітників Департаменту поліції. В низці випадків їхня «довірливість» є цілком зрозумілою. Вони видавали бажане за дійсне, тим самим під-

креслюючи власну значимість і вибудовуючи кар'єру. Однак варто говорити не про лише особисту порядність, скажімо, Мезенцева чи Ширмо-Щербинського, а про систему подачі інформації до керівних органів. Саме таким чином частина нелояльних підданих і представників «підозрілих» національностей «перетворилися» на шпигунів. Результатом такої трансформації стала «поява» численних шпигунських організацій.

Система поглядів і характер причинно-наслідкового зв'язку відображали ментальні особливості не тільки конкретного офіцера, але в цілому представників воєнної еліти, до числа яких належали співробітники спецслужб. Діяльності таємних організацій і окремих етнічних спільнот приписувалися в їхніх уявленнях усі невдачі Росії. Пошук внутрішнього ворога, характерний для оборонної свідомості представників воєнної еліти багатьох країн, включаючи і Російську імперію, змушував їх ґрунтовно вглядатися у нечіткі контури таємних політичних товариств (українців, масонів тощо) і бачити в них грізну силу.

Магічний вплив справляла термінологія. Кожен громадський чи політичний діяч, що називав себе українцем, а не малоросом, вважався потенційним сепаратистом і симпатиком Австро-Угорщини, а самі українці вважалися не нацією, а політичною партією. Тому й у жандармських документах, наприклад, федералістські погляди Грушевського майже не відображалися. Останній характеризувався тільки як сепаратист і «мазепинець», а згодом і як агент австро-угорського генштабу.

Показово, що при ознайомленні з матеріалами Київського губернського жандармського управління та військової контррозвідки не виявлено жодних первинних матеріалів, на підставі яких було сформульовано обвинувачення. Сама справа і її вирішення у позасудовому порядку справили гнітючий вплив на російське суспільство, завдавши удару і лояльності українців, про що свідчили матеріали перлюстрації [21].

Натомість у справі проти митрополи-

та А. Шептицького, який керував потужною розвідувальною мережею, всі зусилля спецслужб спрямовувалися лише на його викриття як лідера сепаратистського руху та заради забезпечення успіху антиуніатської акції. Варто зауважити, що в подальшому до розгляду матеріалів Шептицького спецслужби поставилися напрочуд легковажно. Особливо з позиції їхнього використання у контррозвідувальній діяльності [22].

Зрештою, у роки війни лише помірковані сили залишилися на поверхні, уникнувши репресій, що створило ілюзію їхньої політичної ваги та переорієнтувало на них політичний розшук. Важлива інформація про низку організацій надходила від «Блондинки», «Галичанина», інших. Вони ж відверто брехали. Будучи в темі, той же «Галичанин» вигадував і цитував заяви, що їх нібито виголошували ті чи інші діячі.

Агентурні повідомлення, особливо з-за кордону, переповнені відомостями про різноманітні наради та засідання, на яких у різній послідовності перераховувалися одні й ті ж діячі. Агенти детально описували, що там відбувалося, і переказували цілі промови. Наскільки це відповідає дійсності, зараз довести чи заперечити досить складно. На сьогоднішній день у нас є прямі заперечення лише Є. Чикаленка та Д. Дорошенка, котрі після революції ознайомилися з оперативною інформацією щодо себе та висміяли більшість агентурних повідомлень і зроблених на їхній основі узагальнень.

У будь-якому випадку очевидним є те, що агентурні повідомлення готувалися на підставі чуток, уривків розмов і доповнювалися власними домислами агентів. Адже те, що нібито казали Петлюра, Липинський чи Міхновський, відкрито говорилося на вулицях і в салонах. Усе це давало строкату і невизначену картину. За винятком, звичайно, настроїв (а не фактів), які ніхто не приховував. Таким чином формувалася картина з істотними прогалинами, які доводилося заповнювати за рахунок власної фантазії, але у суворо окресленому форматі. Агент точно знав, чого хоче

його працедавець, і намагався йому догодити. Усе це розцінювалося як добротний матеріал, який заслуговує на довіру і на основі якого робили узагальнення жандармські і військові аналітики. Цього ж хотіли від спецслужб «верхи». Тож «небезпека» розвідувально-підривних заходів зростала стрімко.

Сумну роль тут відіграв активний москвофіл і журналіст газет «Новое время» і «Прикарпатская Русь» А. Веретельник, він же агент «Брюнет», він же «Галичанин». Дивним чином ця людина виступала у якості секретного співробітника якраз тих жандармських управлінь, з надр яких виходили найбільш повні узагальнюючі документи щодо українського руху. Значна частина його інформації потрапила до звітів Мезенцева, а згодом перекочувала до Записки Департаменту поліції. Зрештою, вже будучи начальником Полтавського губернського жандармського управління, Мезенцев розібрався, що має справу з аферистом, і виключив того з агентурного апарату [23, а. 113]. Та попри виключення агента «Галичанина», надана ним неправдива інформація цілком свідомо продовжувала використовуватися. Надто вже вона вписувалася у пануючі концепції.

Таким чином, і спецслужби, і уряд були жертвами самообману, результатом якого стала втрата політичної орієнтації, помилка в оцінці обстановки. Рекомендувалися такі засоби для стабілізації, що вели не до зміцнення, а подальшого посилення кризи режиму. З цього приводу А. Аврех справедливо зауважив, що самообман та ілюзії у всіх ланках державного управління, що розвиваються за висхідною, стремління «верхів» не до реальної, а ілюзорної оцінки дійсності є неодмінною умовою і характеризуючою ознакою глибокої кризи режиму, кризовою ситуацією, передвісником загибелі режиму. Як наслідок, зауважував історик, поліцейські документи, що стосуються опозиції, являють собою цілеспрямоване джерело дезінформації [15, с. 39-40].

Спецслужби самі завели себе до пастки, стверджуючи, що український рух є одним цілим і складовим загального плану

австро-угорського і німецького генштабів. Водночас інформація про лояльну позицію багатьох українських організацій створювала протиріччя, і, щоб вийти з нього, було запущено тезу про надзвичайну конспіративність руху, який усі свої революційні плани відклав на післявоєнний час. Ця теза була концентрацією положень циркуляра Департаменту поліції від 2 вересня 1914 і мала концептуальний характер.

Знову ж таки ці документи є свідченням прогресуючого падіння професійного рівня спецслужб. В українському і польському рухах виникли глибокі протиріччя, про які спецслужби примудрилися нічого не знати.

Водночас з усіх оперативних джерел найбільш достовірними ми можемо вважати матеріали перлюстрації. На жаль, в українських архівах цей масив документів зберігся уривчато і здебільшого розкиданий по різних справах. При цьому у фонді 295 ЦДІА України у м. Києві досить повно представлені документи щодо правового регулювання використання цього методу. Саме матеріали цього фонду дають змогу прослідкувати еволюцію поняття «державна таємниця», створення переліку таких відомостей та його розширення у роки Першої світової війни.

Результати ж самої роботи більш повно представлені у фондах РДВІА та ДАРФ РФ. І якщо у матеріалах військового відомства (Ф. 13877, 1759, 1837) основна увага зосереджувалася на виявленні техніки таємної передачі інформації і здебільшого перехоплювалися повідомлення воєнного характеру, то у жандармських матеріалах (Ф. 270) містяться цікаві відомості щодо низки помітних діячів в історії держави і права України. Особливо цікавим є порівняння цих масивів документів із раніше опублікованими матеріалами воєнної цензури, що дає можливість заповнити прогалини, що були усунуті з ідеологічних та інших міркувань.

У низці випадків, за результатами агентурних повідомлень, порушувались справи: «дизнання», «переписки» чи так звані «політичні перевірки». «Переписки» – аналог сучасних оперативно-розшукових

справ, зазвичай передували дізнанню, під час якого добувалася інформація про наявність у діяч особі ознак протиправної діяльності, передбачених статтями жандармської чи контррозвідувальної підслідності. В подальшому зібрані відомості включалися до матеріалів дізнання, однак лише за умови їхньої легалізації. Окрім усього іншого, саме розгляд матеріалів дізнань дає змогу дослідити і спроби вдосконалення процесуальної роботи. Було врегульоване питання щодо ведення протоколів допитів, звітності щодо дізнань, зокрема термінологічну плутанину, розмежовані терміни «дізнання» і «переписка» [24, а. 1; 25, а. 20].

Цей масив документів характеризується більшим рівнем достовірності і саме його, за наявності, доцільно використовувати у порівнянні з оперативними матеріалами. Наприклад, Галицьким ГЖУ було отримано оперативні матеріали про діяльність в Україні значного агента австро-угорської розвідки та українофіла П. Волосенка, про що і було поінформовано колег. Відповідно до Положення про Державну охорону того заарештували, і за справою про політичну перевірку всі зви-

нувачення були спростовані [26, а. 1-8].

Судово-слідче діловодство представлене протоколами допитів і обшуків, письмовими показами, розписками, доносами, вироками тощо. Передусім ці матеріали цікаві з огляду на застосування різних правових норм, що не мають прямого відношення до контррозвідки. Це вказує на недостатню правову базу забезпечення державної безпеки. Наявність прогалин у цій сфері стимулювала листування між спецслужбами та судовим відомством, зумовлювала появу роз'яснень Сенату. Вивчення матеріалів дізнань за різні роки ілюструє зміни у кримінально-процесуальному законодавстві, певною мірою методи роботи спецслужб, об'єкти спрямувань.

Висновки

Таким чином, попри сумнівність багатьох відомостей, в цілому документи і матеріали російських спецслужб дають підстави вирішувати численні наукові завдання під час вивчення історії держави і права України. Зазначені джерела мають високий ступінь репрезентативності, тож і применшувати їхнього значення не можна, хоча кожен повідомлений факт потребує, звичайно, ретельної перевірки.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 315. – Оп. 2. – Спр. 8.
2. Таємна агентура Департаменту поліції МВС Російської імперії: нормативно-правові акти та проекти (1907-1916 рр.) : навчальний посібник / Авт.-упоряд., передмова Володимир Миколайович Чисніков ; Упоряд. Петро Дмитрович Біленчук, Іван Ілліч Котюк, Сергій Гурійович Лаптев. – Київ : Дакор, 2013. – 233 с.
3. Жаров С.М. Последняя попытка реформы политического розыска в Российской империи / С.М. Жаров. – Челябинск: Издательство ЮУрГУ, 2007. – 264 с.
4. Кравцев И.М. Тайные службы империи / Под общей редакцией В.А. Попова / И.М. Кравцев. – М.: Издательство РАГС, 1999. – 194 с.
5. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3775.
6. Решения главного военного суда. – 1915. – №№ 1-74. – 134 с.
7. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях за 1902 год. – Ростов на Дону, 1906. – 138 с.
8. Альбом лиц, зарегистрированных жандармской сыскной и общей полицией по подозрению в шпионстве. Составлено по материалам, присланным в Регистрационное бюро Департамента полиции от 31 декабря 1915г. Вып.1-й. – Пг., 1915. – 344 с.
9. Сводка №1 агентурных сведений об организации шпионажа в Австрии против России по данным контрразведывательного отделения штаба Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта к 1 сентября 1915 года. – 31 с. с прил.
10. Отчет деятельности жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции с 25 ноября 1914 г. по 4 июня 1915 г. (Приложение № 6 к отчету военного генерал-губернатора Галиции). – К., 1915.
11. Щербак Микола. Документи губернських жандармських управлінь в Україні / Мико-

ла Шербак // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.10 / редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш та ін. – К., 2009. – С. 293-299.

12. Старков Б.А. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1903-1914 / Б.А. Старков. – СПб. : Питер, 2006. – 304 с.

13. Мерзляков Владимир. Где быть контрразведке: столкновение подходов и позиций / Владимир Мерзляков // [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.chekist.ru/article/2144>

14. Гулыга А.В. Русская идея и ее творцы А.В. Гулыга. – М.: Товарищество «Соратник» 1995. – 448 с.

15. Аврех А.Я. Документы Департамента полиции как источник по изучению либерально-оппозиционного движения в годы Первой мировой войны / А.Я. Аврех // История СССР. – 1987. – №6. – С. 32-49.

16. Записки по истории революционного движения в России (до 1913 года). Составил Отдельного корпуса жандармов подполковник Рожанов. – СПб, 1913. – 510 с.

17. Савченко В. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) / В. Савченко // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 96-113.

18. Ронге Макс. Разведка и контрразведка / Макс Ронге. – К.: Синто, 1992. – 240 с.

19. Записка об украинском движении 1914-1916 годы с кратким очерком этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // [Электронный ресурс] – Режим доступа http://www.ukrstorcom/ukrstor/ivanov_report01.html

20. Бернадський Б.В. Окремий корпус жандармів і «українське питання» в міжнародних відносинах / Б.В. Бернадський // Нове державницьке воскресіння України. До 90-річчя проголошення УНР. – К.: КиМУ, 2008. – С. 549-570.

21. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 270. – Оп. 1. – Д. 119.

22. Российский государственный военно-исторический архив.– Ф. 2000. – Оп. 1. – Д. 8207.

23. ЦДДА України у м.Києві. – Ф.2233. – Оп.1. – Спр. 29.

24. Там же. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3920.

25. Там же. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 1.

26. Там же. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4328.